

Erhardt Gábor

Nevezetes névtelenség – A vidéki építés útja

A mai magyar vidék építészete mint a művészet közege. Nehéz téma, amely engem – vidéken alkotó építészként, települési főépítészként, világörökségi és települési tervtanácsok tagjaként, egyetemi oktatóként, a Magyar Művészeti Akadémia alkotói ösztöndíjasaként, a témában kutató, publikáló gondolkodóként – erősen foglalkoztat. De vajon más is így van-e ezzel? Releváns téma-e ez ma Magyarországon?

Elmúlt másfél évünk nem szólt másról, mint a koronavírusról, amely nem akar mást, mint az emberbe mint gazdatestbe jutva szaporodni, terjeszkedni, mondhatjuk, hogy csak a mának élve. Ezzel egyidőben az életét biztosító közeget, az emberi szervezetet kihasználja, „megterheli”, akár annak haláláig. Klasszikus, mindennapi modell: a parazitaké. Fájó, de hasonlóképpen cselekszik végletekig technicizált civilizációnk saját életterével, a Földdel. A minden kontinensre kiterjedő urbanizáció és a vele kéz a kézben együtt járó globalizáció a vírus terjedésének tökéletes kiszolgálója. Mondhatni, egy srófra jár az agyuk...

A vírus ellenszerének megtalálásával töltött elmúlt másfél év bezártsága szinte tudattalanul fordította emberek tömegeit a vidék, a vidékiesség felé. Akár közvetlenül, például a Balaton-parti nyaralóba menekülve és home office-ban szürcsölve a lattét, vagy akár közvetett módon. Ez utóbbira példa az egykori falusiak egyik legszentebb tevékenységének, a kovászos kenyér készítésének felelevenítése a háztartásokban.

Természetesen nem vagyok naiv, hogy pozitív változásban, egyféle visszarendeződésben higgyek, nincs kétségem afelől, hogy a vakcina mint ellenszer megeléje ezt a tendenciát gyorsan le fogja zárni, visszatérünk a „rendes kerékvágásba”, a korábbi idők mindennapi rohanásába. Ugyanakkor nem tudom nem kihasználni az alkalmat, hogy ne villantsam fel a visszarendeződésnek, ahogy Lányi Erzsébet építész, a környezettudatos építészet szakértője mondja: a „fenntartható visszavonulásnak”¹ egy számomra elgondolkodtató, lehetséges forgatókönyvét szakterületem, a mai magyar vidék építészetén, építési gyakorlatán keresztül.

Kiindulási alapként természetesen adja magát a kérdés, hogy volt-e valaha is érdekes a vidéki, kis léptékű lakóépületek építészete, hiszen az építészettörténet szinte csak a különböző korok nagyszabású, építészeti csúcseredményeiről szól. Erődök, várak, katedrálisok, esetleg lakógépek, irodakomplexumok írták, írják az építészet történetét. Az egykor volt hajlékokból alig maradt valami, ami napjainkban az inspirációt, imaginációt seghethetné e téren.

Talán Andrea Palladio volt az első – név szerint is – ismert építőművész, aki ebben a témában (is) maradandót alkotott, bár az általa tervezett villák természetesen nem voltak átlagos lakóépületek. Egyrészt jómódú megbízók építtették, jelentős mértékben reprezentációs szándékkal. Másrészt egy szerencsés csillagzat alatt születtek, amikor

¹ LÁNYI Erzsébet: *Ökológikus építészet, építészeti eszközök*.
<https://epiteszforum.hu/okologikus-epiteszet--epiteszeti-eszkozok> (utolsó letöltés: 2021. 05. 27.)

a korszellem könnyedén átjárta az építészeti alkotásokat is a telepítéstől, a térszervezésen át, egészen a társművészetek alkotásaiig, illetve a mívés részletekig. Tudomány és művészet, technika és kultúra (még) kéz a kézben járt, egyszerre fordulva a múlt és a jövő felé.

Hasonlóan erős képnak tekintem a száz évvel ezelőtti egységes vidéki faluképeket Görögországtól, Svájcra át, Skóciáig. Ebből a sorból természetesen a Kárpát-medence települései sem lógtak ki. Ezeket az utcaképeket érdekes kettősség uralta. Kívülről egységesnek tűntek, még ha adott tájegységenként eltérőek is voltak (ld. Hollókő és a baranyai sváb falvak érzékelhető különbségét egyneműségük ellenére is). Ugyanakkor egy adott utcakép alapelemei, azaz a házak is egyívásúak voltak, ám díszítésükben, apróbb részleteikben mégis különböztek egymástól.

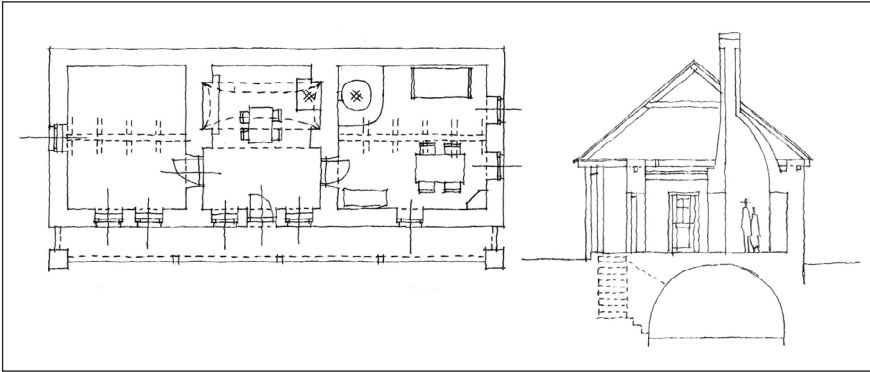

Hagyományos utcaképek: Vasvár, Fortepan / építész, Falusi utcakép, Fortepan / Sütő János

A magyar falvak alapeleme, a Kárpát-medencei úgynevezett háromsztatú lakóház önmagában is megérne egy önálló előadást. Három irányban működő hármassága, háromsztatúsága egy egységes, a több ezer éves univerzális kultúrtörténetbe illeszkedő ikonográfiával, jelentésrétegekkel bírt. Alapvetései a sztyeppék jurtaítoit eredeztethetők, és egy sajátos, egységes világlátást közvetítenek, még ha e sajátosságokat, szellemi tartalmakat a tudományosság nem is vizsgálta, megelégedve az anyagi, szerkezeti megoldások szerinti csoportosítással.

Pedig éppen ezt az épülettípust, a fent említett hármasság szellemi tartalmát érzem témám egyik központi elemének. Csak említésszinten mutatom azt a háromirányú hármasságot, amely szinte minden lakóépületben fellelhető Farkaslakától Őriszentpéterig, Belpátfalvától Murgáig. A közhelyszerű tisztaszoba, konyha, kamra hármassága mellett ott van a kint és a bent között található tornác okozta hármasság, illetve a padlás, földszint, pince hármassága, mind-mind tele szimbólumokkal, illetve azokhoz tartozó (nép)szokásokkal.

Ezt az egységes népi műveltséget, művészetet (?) lehetetlenítette el a modernitás az urbanitásával, specializációjával, iparosításával. Ráadásként a nekünk jutott létező szocializmus évtizedei alatt ezt a kultúrát ideológiai okokból is igyekezett a hatalom ellehetetleníteni, megsemmisíteni. Így a népi lakóépületek fejlődéséből kiesett száz év, illetve a vidéki lakóépület-tervezés a hagyományos népi kultúrától teljesen eltérő úton járt a 20. században. Napjainkra az is megkérdőjeleződött, hogy az építészet,

A háromsztatú magyar lakóház idealizált alaprajza és metszete. A szerző grafikája.

a művészetek szülőanyja egyáltalán művészetnek tekinthető-e... Mára a gazdasági, szerkezeti, sőt szociális aspektusai sokkal fontosabbak az építészetnek, mint a művésziek. A jogi szabályozás jelentette béklyóról nem is beszélve.

A modernitásban – természetesen régebbi folyamatoknak köszönhetően – a művészet fogalma is erősen átalakult. Ahogy Buji Ferenc írta nagyon jól összefoglalva: „A szakrális művész a maga mintáit még az isteni rendből merítette: művészetével az örökkévaló időben való rögzítésére, a forma fölötti formákban való megragadására tett kísérletet, s így művésze imitatio Dei, Isten másolása, követése, utánzása volt a maga területén. A reneszánsz művészt ezzel szemben a »minden művészet a természet utánzása« antik elve határozta meg. Végül a 20. századdal a művészet inspiráltságát teljesen a művész belső szubjektív világából merítette. A műalkotások egyre minimalistábbak, s a mű tulajdonképpen »megalkotásának« feladata nagyrészt a befogadóra hárul. A művész ehhez egyszerűen csupán egy kiindulópontot kínál. Ezek a körülmények idézték elő az elmúlt száz-százötven év művészetének egyik legkényesebb kérdését, a sznobizmust. Így aztán mindenki jobbnak látja igazodni az általános közízléshez – amelyet persze csupán néhány művészeti »véleménycsináló« határoz meg. Senki nem meri azt mondani, hogy a király meztelen, aki pedig mégis, azt mint hozzá nem értőt, eleve kirekesztik. S előbb-utóbb maga a király is elhiszi, hogy ruha van rajta: a darabjaira hullott, de egyúttal uniformizálódott modern »kultúra« művészetként verifikálja azt, ami voltaképpen egyszerűen vizuális pszichológiai önkifejezés.”²

² BUJI Ferenc: *Ars sacra = Magyar Művészet*, 2014, 2. sz., 25. oldal

Ez történt az építészet területén is, ahogy Sulyok Miklós művészettörténész írja: „A 20. század folyamán a romantikus művész és építész szerepfelfogásból következően az építész egyéni jelentősége túlzottan felértékelődött. Az építész mint valami Démiurgosz jelent meg, aki egyfajta karmesterként irányítja az építés folyamatát és mindent meghatároz. Vagyis az elitista, a romantikus zsenifogalomból keletkező modern építész szerepe dominált a 20. században.”³ Személyisége mindenképpen és döntően nyomta rá a bélyegét az épületre, háttérbe szorítva a ház használójának személyiségét, a környezet sajátosságait és az egyéb külső hatóerőket, többek közt a hagyomány még fellelhető elemeit.

Így jutottunk el a közelmúltban a modern és posztmodern utáni időszak lényegéhez, a semmihez. Ismét Buji Ferencet idézve: „[...] a tradicionalitással való szembe fordulás a modernitás feladata volt, és ezt a feladatot csaknem tökéletesen el is végezte... A modernizmusnak a tradicionalitás fegyvereivel kellett küzdenie a tradicionalitással... Például az egyenlőség igazságát kellett szembeállítania a hierarchia tradicionális igazságával. A modernizmus tehát csak úgy tudta elutasítani a tradicionalitás tartalmi elemeit, hogy formai elemeit magáévá tette, vagyis strukturális szinten számos tradicionális sajátosságot megőrzött magában. Ami ellen a posztmodernizmus fellázadt, az nem a modernitás volt, hanem a modernitásban visszamaradó tradicionalitás... A posztmodernizmus ilyen módon kísérlet a vegytiszta modernitás megteremtésére... A műalkotás nem mutat túl önmagán, nem »jelent« semmit, hanem csak önmagát állítja. Ezzel megtették az első lépéseket a referencialitás kiküszöbölésének irányába...”⁴

Ma az építészek is erre a semmire törekcsenek: egyrészt a nagy többség a megbízói elvárásoknak való megfelelést tartva elsődlegesnek és kizárólagosnak, semmi építészetet, ha úgy tetszik, művészi értéket nem kíván a terveibe csempészni. Másrészt a trendi építészek a redukálás maximumát, és így a referencialitás minimumát hajszolják és próbálják elérni a teljes ürességet, azaz a semmit. Ennek a törekvésnek kétségkívül vannak szemet gyönyörködtető eredményei, de a letisztultságra való hivatkozás az esetek többségében a gondolat hiányára, illetve a mára már globálissá terebélyesedő mintakövetésre vezethető vissza.

³ Oktatásfilozófia – térben megfogalmazva – interjú Sulyok Miklós művészettörténésszel.
<https://mcc.hu/index.php/en/article/oktatásfilozofia-terben-megfogalmazva> (utolsó letöltés: 2021. 05. 27.)

⁴ BUJI Ferenc: „A műlat végképp eltörölni” – A posztmodern nyelvi forradalom = Magyar Művészet, 2015, 3. sz., 18. oldal

A letisztultság fogalmánál érdemes egy kicsit elidőzni. „Mitől kell megtisztulni? A díszítést, a hierarchiát, a szerkezeti erőjátékot és a vertikális (transzcendens) összefüggéseket hangsúlyossá tevő, megjelenítő tagozatok, anyagátfordulások és figurális elemek szennyeződések lennének tehát, melyeket el kell törölni?”⁵ – kérdezi Kuli László építész egyik tanulmányában.

Az ablak példáján bemutatva érdemes elgondolkodni a fentiekben. Mi az ablak(nyílás)? Egy felületi szakadás, „seb” a homogén falon, amelynek széleit, peremét el „szokás” szegni. Erről szól a faragott kő és vakolatkeretek, párkányok több ezer éves története. Ezek egyszerű szerkezetek, összetett formavilággal. Ehhez képest napjaink ablakai éppen „az ellenkező utat járják”. Bonyolult szerkezetek, végletekig leegyszerűsített – jelentéstartalom nélküli – formavilággal. A technológiai tökéletesítésre való törekvés természetesen mindig jelen volt az építészet területén, de ezzel párhuzamosan a narrativitásra való fókuszálás is. A modernitás haladáseszménye felborította a korábbi korok egyensúlyát a fejlődésre törekvő és a múlt értékeit megtartó erők között. Leegyszerűsítve a progresszió és a konzervativizmus között.

Ahogy Czopf Áron írja: „A progresszióknak sebessége és iránya van, jól meghatározható helye viszont nincs. Sőt, legfőbb törekvéseképpen a jelenvalólét idő általi meghaladása. A konzervativizmusnak ezzel szemben iránya nincs, mélysége, vagy ha tetszik, alapja viszont van. Általában elmondható, hogy a konzervatív gondolkodásmód topikus, a progresszív ezzel szemben utópikus, teleologikus: a térrel kapcsolatos képzeiteit is a változás, a határátlépés, a »láncok« leverése, tehát a térhez kötöttség megszüntetésének különböző módjai határozzák meg. Ezzel szemben a konzervatív gondolkodás a mikrokozmosz rendezettségét csodálja és állítja szembe az »alaptalan« utópiákkal. Önmeghatározása szerint a nemzeti konzervativizmus megalapozott, reális, két lábbal áll a földön (Boden-standing), tehát nem az egzotikumot és a távolit részesíti előnyben, hanem az ismerőst, a helyit és a sajátot [...]»

Roger Scruton brit filozófus számára a konzervativizmus az otthon szeretetét (oikophilia) jelenti; tehát annak az ellentétét, amit az otthont tagadó, technicista, instrumentális és fogyasztói mentalitás képvisel, »amely a valaholt bárhollá változtatja.«⁶

⁵ KULI László: *A Kortárs jelenségről* = *Magyar Hírlap*, 2014, 4. sz., 102. oldal

⁶ CZOPF Áron: *A megőrzés terei* = *Kommentár*, 2021, 1. sz., 71. oldal

Ehhez hasonló dichotómiák tömkelege határozza meg a történelmet, amelyekről nem vagyunk hajlandók tudomást venni. Progresszió és konzervativizmus, civilizáció és kultúra, tudomány és művészet, hagyaték és hagyomány, matéria és idea, tér és hely, bárhol és valahol. Ezek szerves egysége, egyensúlya nélkül nem élhetünk jól ezen a Földön.

A mai magyar vidék sajnálatos gazdátlansága közhelyszerű, annak kifejtése semmiképpen sem lehet előadásom témája, már csak terjedelmi okokból sem. Tanyáink visszafoglalása inkább szociális folyamat, mint a vidéki életmód megreformálására tett – szervezett vagy egyéni – kísérlet. Az úgynevezett telepések – akikre Németh László alapozni akarta nemcsak a magyar vidék, de akár az egész ország felvirágoztatását is – életéhez hihetetlen lemondás, egyben azonban óriási szellemi felkészültség szükséges. Ahogy Bányász József székelyföldi sajtőkészítő gazda mondja: „A 21. század hajnalán parasztnak lenni értelmiségi feladat, csak értelmiségi attitűddel szabad ma már vállalni azt az életformát, ami a gazdálkodás körül mozog.”⁷ Erre a jó értelemben vett értelmiségi létre és a vidék életre keltésének elindítására azonban – könnyen belátható – csak nagyon kevesen alkalmasak.

Nem a vidéki életforma megújításával, vagy egyéb hangzatos, elméleti tevékenységgel kell foglalkozni, hanem inkább a megfelelő szellemi alapállás elsajátításával. Nem tudományos igényességű (nek tűnő), bőséges irodalomjegyzékkel ellátott, de valójában végletesen szubjektív szövegekre és nem is a belterjes tervpályázati rendszerben (túl)értékelt, fancy grafikákkal illusztrált, nemzetközi kiállításokon bemutatott „projektekre” van szükség. Sokkal inkább állandó jelenlétre és tevékeny beavatkozásra

⁷ BÁNYÁSZ József: *Parasztnak lenni nem is egyszerű*. <https://maszol.ro/eletmod/134362-parasztnak-lenni-nem-is-egyszer-banyasz-jozsef-gazda-munkatarsa-a-tehen-munkahelye-a-termeszet> (utolsó letöltés: 2021. 05. 27.)

sokra. Ehhez azonban elengedhetetlenül szükséges a – Turi Attila építész által rendszeresen említett – megfelelő „lélet-tartás” felvétele.

Tudomásul kell venni, hogy az idilli, egykor volt vidéképünk örökre elvesztett, megsemmisült. Sem a korábbi gazdálkodási rend, sem a korábbi életmód nem hozható vissza, legfeljebb sziget-szerűen, egy-egy arra önként vállalkozó család, kisebb közösség esetében. Ha megvizsgáljuk a mai vidéki ember életmódját, illetve még inkább az azáltal előhívott lakotérszükséglet alaprajzi képletét és azt egy száz évvel ezelőtt épült háromsztatú lakóház alaprajza mellé tesszük, akkor megértjük ezt a változást...

Száz évvel ezelőtt az európai modernizmus születésével két szempontból is komoly cezúra került az építészetbe: technológiai és esztétikai választóvonalként kell tekintenünk e korra. A vasbeton és acélszerkezetek használatának robbanásszerű elterjedésével olyan szerkezeti, anyaghasználati változás állt be, amely szakadékot képezett a korábbi történeti építészet és a modern építészet között. A gazdaságosság és e szerkezeti fejlődés miatt többé nem tudunk úgy építeni, ahogy eleink építettek pár ezer éven át. Az esztétikai, formai cezúra hatása hasonló, de a hogyan mellett az „olyat építeni, mint az őseink” kérdésre adandó nemleges választ sugallja. A korábbi magastetős, díszített falfelületekkel operáló, tektonikus lyukarchitektúra helyét a szövetszerű, homogenitásra törekvő esztétika vette át. A szakadék itt sem kisebb, mint a szerkezeteknél említett esetben.

Ezen túl azonban a modernitásnak „köszönhetünk” még egy hatalmas változást: a feltétlen haladásba vetett – már-már vallásos – hit általánossá tételét az építészet területén is. A történelem korábbi ciklikus szemléletének helyét a lineáris fejlődés elmélete vette át. Ahogy U. Nagy Gábor építész idézi Richard Appignanesi szövegét: „Mi a modern? Rettegés a régitől”.⁸ E hit és rettegés mellékterméke – ami valójában meghatározó fontosságú a 20. században – a konzervativizmus diszkreditálása, azaz a(z) egészséges visszahúzó erő kiiktatása a létező lehetséges reakciók közül. A 20. században a forradalmiságnak nincs ellensúlya, így a tudományos, technikai, anyagi, mennyiségi fejlődés egyre gyorsuló iramú, ami messze meghaladja az ember (evolúciós) alkalmazkodóképességét.

A modernitás egyeduralma az időbe vetettséggel való megbirkózásra való képtelenséget eredményezi. És ezt érzem napjaink legfontosabb problémájának, egyben tanulmányom súlyponti megállapításának. Az egy dolog, hogy állandó időhiányban szenvedünk, de a „modo” (a modern szó gyöke) eredeti jelentése szerint „éppen most” lehetetlenné teszi létezésünk, cselekvésünk időbeli távlatba helyezését. A rohamos fejlődésnek köszönhetően az avulás is sokkal gyorsabb, de az ezzel járó veszteséget

⁸ U. NAGY Gábor: *U. Nagy Gábor – Hagyomány és modernitás* (kézirat).

nem tudjuk feldolgozni. Ez a szemlélet változtatta a hagyományt hagyatékká. Ismét U. Nagy Gábort idézve: a hagyatékek nélküli a hagyomány éltető elevegenségét.⁹ Véleményem szerint a vidéki építészetnek éppen ezen elevegenség visszaszerzése és ezzel párhuzamosan a művészet fogalmának újradefiniálása adhat valós perspektívát.

Ismét Turi Attila gondolatát idézve: egyfajta helyes építészetre kell töre-

kedni, amennyiben – a magyar nyelv nagyszerűségének köszönhetően – a hely szavunk egyben minőségi kategóriát is jelöl: vö. helyes és helytelen.

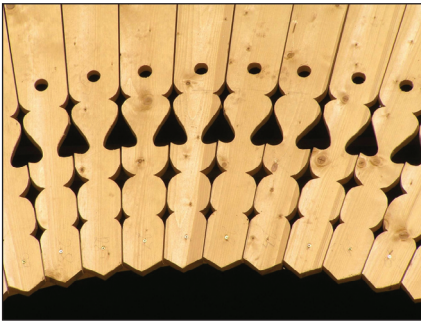
A helyes építészet részben vagy egészében az építés előtérbe helyezése által érhető el az építészettel szemben, vagy inkább amellet. Vagy talán helyesebb úgy fogalmazni, hogy az építészetet vissza kell vezetni az építés területére. Az esztétika, a technicizáltság és a bürokrácia helyett az emberi létezés „terepére”. Ez nem a racionális előregyártás (3D nyomtatás) pénztárcabarátságát jelenti, hanem a kétkezi építés általi bevonódást az építés drámájába, akár az egykor volt építőkalákák formájában is. A Joseph Beuys-féle „mindenki lehet művész” gondolatot kell újragondolnunk, de nem a művészet nivellálása által, hanem a művészetre elhívott, hétköznapi emberek szellemi, lelki nemesedése, nemesítése által.

⁹ U. NAGY Gábor: *i. m.*

„A kultúra és a civilizáció között az a különbség, hogy míg az előbbit az ember folytonosan újraalkotja, addig az utóbbit folytonosan befogadja; az előbbit maga hozza létre, az utóbbit leszállítják neki, s ő azzal szemben mint fogyasztó funkcionál.

A tárgyakkak – akárcsak az embereknek – a testük mellett volt lelkük is, és lelküket éppen a rítus révén kapták, az által, hogy szimbolikusan bekapcsolódtak a »létezés nagy láncolatába«.” (Arthur O. Lovejoy) A mai világ civilizált dolgainak csak testük van, lelkük már nincs, és a test mégoly tökéletes mivolta sem tudja pótolni a lelket. A dolgok lelkét ugyanis csak a kultúra tudja megteremteni. A kultúra az, ami a dolgokat a létezésbe iktatja, a materiális világ elemein túl egy értelmes és isteni világ részesévé teszi.

„A középkor emberét a kozmosz érdekelte, vagyis a rendezett világegyetem, nem érdekelte a materia, a szoros értelmében vett anyag, hanem csak a forma, vagyis az anyagot »megszervező« idea... Nem lenről származtatta őket, az egészet a részből eredeztetve, hanem fentről, a részt az egészből vezetve le, s mivel a formák intelligibilisek, a formákban megjelenő értelem érdekelte”¹⁰ – mondja erről a folyamatról Bujfi Ferenc.

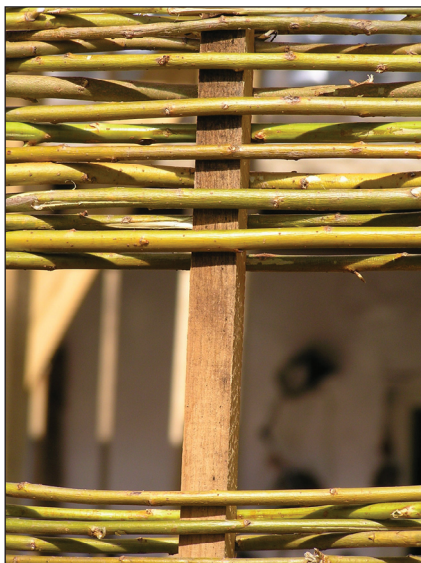
Míg a modern művészet/építészet a szubjektumból kifejtett absztrakt formákkal és természetidegen anyagokkal él, addig a népi építészet több ezer éves univerzális szimbólumokat használ és természetes alapú építőanyagokat. Valós foratókönyvnek tekintem, hogy a kortárs építészet a népi építészet elemeiből áttemelhetné a jellegzetes épülettömeget, tetőformát és hajlásszöveget, az egyszerű fehér színt, a természetes anyagok és építési technológiák használatát mint hagyatékot. De ezzel párhuzamosan házainkba beépítenénk a korábban említett hármasság építészeti, szellemi gondolatosságát. Mindezt a saját és a közösség munkája általi „megszenteltséggel”, a közös rítusok erejével tenné személyesen átéltté, az adott helyhez és személyekhez kötötté.

Az építészetnek úgy kell visszahoznia az életet a falvakba, ahogy a sekély vízű víztározók hozzák vissza az életet a félsivatagos Kiskunsági-homokhátságára. A sekély felszíni vízborítás megemeli a talajvíz szintjét, ezáltal csökkenti a növények szárazságnak való kitétségét. A párolgásnak köszönhetően a víz hatással van a mikroklímára, párával telítődik a levegő, könnyebben alakul ki eső, a víz által átjárt talajt ke-

¹⁰ BUJFI Ferenc: *Széljegyzetek a középponchoz* = Magasles, Bp., Kairosz, 2003.

vésbé fújja el a szél, csökken a termőtalaj eróziója. A növényzet burjánzik, növekszik az élet „mennysége” és változatossága a talajban és a felszín felett.

Hasonlóképpen kell cselekednie az építészetnek. Egyszerűen (!) jelen kell lennie a magyar vidéken és „megnedvesíteni” azt. Át kell járnia a „talajt”, „párásítani a légkört”. Lehetőséget teremteni az élet minőségének javulásához, mennyiségének növekedéséhez.

Irodalomjegyzék

- BÁNYÁSZ József: *Parasztnek lenni nem is egyszerű.*
<https://maszol.ro/életmod/134362-parasztnek-lenni-nem-is-egyszer-banyasz-jozsef-gazda-munkatarsa-a-tehen-munkahelye-a-termeszet>
- BUJTI Ferenc: *Széljegyzetek a középponthez = Magasles, Bp., Kairosz, 2003.*
- BUJTI Ferenc: *Ars sacra = Magyar Művészet, 2014, 2. sz.*
- BUJTI Ferenc: *„A múltat végképp eltörölni” – A posztmodern nyelvi forradalom = Magyar Művészet, 2015, 3. sz.*
- CZOPF Áron: *A megőrzés terei = Kommentár, 2021, 1. sz.*
- KULI László: *A Kortárs jelenségről = Magyar Hüperión 4., 2014.*
- LÁNYI Erzsébet: *Ökológikus építészet, építészeti eszközök.*
<https://epiteszforum.hu/okologikus-epiteszet-epiteszeti-eszkozok>
- *Oktatásfilozófia – térben megfogalmazva – interjú Sulyok Miklós művészettörténésszel.*
<https://mcc.hu/index.php/en/article/oktatásfilozófia-terben-megfogalmazva>
- U. NAGY Gábor: *U. Nagy Gábor – Hagyomány és modernitás (kézirat).*